

Беларуская кнігавыдавецкая справа: стан і запыты кнігавыдаўцоў

Аляксей Ластоўскі,

Інстытут “Палітычная сфера” (Вільня, Літва)

Кароткае апісанне метадалогіі

Дадзеная аналітычная запіска падрыхтавана на аснове серыі якасных інтэрв’ю, праведзеных у сакавіку-траўні 2023 года. Усяго было праведзена 8 інтэрв’ю ў відэафармаце праз Zoom. Спіс пытанняў гл. у дадатку 1¹. З папярэдняга спісу ўдзельнікаў апытання была толькі адна адмова ад інтэрв’ю, выкліканая тым, што ў выдаўца ў той момант адбывалася ліквідацыя выдавецтва.

З групы 5 выдаўцоў дзейнічаюць у эміграцыі, 2 – у Беларусі, адзін выдавец апытаных персанальна знаходзіцца за мяжою Беларусі, але планаваў працягваць там выдавецкую справу. Фрагменты інтэрв’ю ў справаздачы выкарыстоўваюцца ў ананімізаваным выглядзе.

Агульная характарыстыка сітуацыі

Апытанне праводзілася ў досыць крытычны момант для кнігавыдавецкай справы, звязаны з пашырэннем рэпрэсій супраць грамадзянскай супольнасці: прызнанне выданняў экстрэмісцкімі, пазбаўленне ліцэнзій, змушаны выезд кнігавыдаўцоў за мяжу. Разам з тым не адбылося поўнага перамяшчэння актыўнасці выдаўцоў за мяжу, большасць з тых, каго пазбавілі магчымасці выдаваць кнігі ў Беларусі, папросту замарозілі ці спынілі

¹ Спіс пытанняў быў распрацаваны з удзелам дырэктара Інстытута “Палітычная сфера” Андрэя Казакевіча.

актыўнасць. Наўзамен з'явілася некалькі новых выдавецкіх ініцыятыў, распчатых у эміграцыі.

Нягледзячы на палітычна неспрыяльныя ўмовы і фрагментаванасць чытацкай аўдыторыі, у апошні час назіраюцца спробы аб'яднання кнігавыдаўцоў на гарызантальным узроўні для адстойвання сваіх інтарэсаў. Часткова гэтыя спробы былі паспяховымі: быў створаны Інстытут беларускай кнігі, і ўжо некаторыя яго праекты рэалізаваныя, але ідэя стварэння лагістычных хабаў у асноўных эміграцыйных цэнтрах так і не была рэалізаваная.

Стан незалежнага кнігавыдавцтва ў Беларусі

Пры ўсіх палітычных рэпрэсіях, якія былі непасрэдна скіраваныя супраць незалежнага кнігавыдавцтва ў Беларусі, яно захоўваецца, хоць большасць даўніх і заўважных гульцоў на гэтым полі была ліквідаваная (што дало нечаканы эфект – магчымасць высунуцца на першы план выдаўцам, якія раней былі ў цяні).

Апытаныя падкрэсліваюць, што галоўнай праблемай выдання кніг у Беларусі з'яўляецца цензурны прэсінг, у выніку чаго выдаўцамі ўводзіцца самацензура, яны адмаўляюцца ад палітычна праблемных праектаў ці спрабуюць мінімізаваць магчымыя рызыкі. Разам з тым адсутнічае празрыстае тлумачэнне правілаў гульні з боку дзяржавы, няма яснага разумення, за што выдавец можа быць рэпрэсаваны, што яшчэ больш узмацняе самацензуру (*“у любы момант можна патрапіць у сітуацыю, што ці аўтар непажаданы, ці кніга нейкая не такая”*). Ёсць версія, што адным з фактараў прыцягнення ўвагі з'яўляецца публічная актыўнасць: *“наводле ўладаў, беларуская кніга павінна быць на маргінальным становішчы, не выходзіць за рамкі культурнага гета”*.

Выданне кніг у Беларусі сутыкаецца з дадатковымі эканамічнымі цяжкасцямі па выдатках на друк, якія вынікаюць з агульнага стану эканомікі ў краіне і дзеяння санкцый. Дадатковым эфектам рэпрэсій супраць грамадзянскай супольнасці з'яўляецца ліквідацыя важных інфраструктурных элементаў кнігавыдавцкай справы (знікненне краўдфандынгу, абмежаванасць публічных імпрэзаў, згортванне кніжных фестываляў).

Яшчэ адзін з негатыўных вынікаў ціску на незалежныя кнігавыдавцтвы з боку дзяржавы – гэта цяжкасці з доступам да дзяржаўных сетак распаўсюду, што вядзе да распрацоўкі альтэрнатыўных каналаў дастаўкі кніг (але сітуацыя ўскладняецца і скарачэннем колькасці інтэрнэт-кнігарняў).

Разам з тым выдаўцы падкрэсліваюць, што ў некаторых сегментах (дзіцячыя ці гістарычныя кнігі) па-ранейшаму можна працягваць працаваць і ў Беларусі.

Стан незалежнага кнігавыдавецтва ў эміграцыі

У значнай ступені выбар месца вядзення справы абумоўліваецца арыентацыяй на патэнцыйную аўдыторыю, відавочна, што ў якасці асяродкаў канцэнтрацыі беларускай дыяспары выступаюць Літва і Польшча. Большасць рэспандэнтаў падкрэсліваюць перавагі Польшчы:

“Польшча прываблівае развітай інфраструктурай, паліграфічнай, лагістычнай, вельмі добра працуюць кур’ерскія службы, гэта першая краіна Усходняй Еўропы, куды прыйшоў Amazon. Калі браць расцэнкі на выданне кніг, то Польшча прапануе лепшыя магчымасці, друк таннейшы, чым у Літве ці Беларусі. На выбар уплываюць магчымасці легалізацыі бізнэсу, можна адкрыць дзе заўгодна, а друкаваць у Польшчы (напрыклад, выдавецтва “Пфлямбаўм” зарэгістравана ў Вільні, а друкуе ў Польшчы)”.

Новыя выдавецтвы змушаныя распрацоўваць новую бізнэс-мадэль у невядомых ці малавядомых абставінах, што таксама вымушае шмат часу і намаганняў аддаваць пытанням рэгістрацыі, аптымізацыі выдаткаў і г.д. Але ёсць і новыя магчымасці, напрыклад, доступ да вялікага электроннага маркету Allegro.pl, які можа забяспечваць дастаўку ў розныя краіны (што надзвычай істотна пры актуальнай фрагментацыі аўдыторыі).

Цікавай і важнай тэндэнцыяй стала аднаўленне многіх інфраструктурных элементаў, якія былі ліквідаваныя або заняпалі ў актуальных беларускіх рэаліях: досыць паспяхова адноўлена мадэль краўдфандынгу (магістрат «Кнігаўка»), у складаных умовах існавання на розных пляцоўках у некалькіх краінах аднавіўся фестываль інтэлектуальнай кнігі “Прадмова”.

Тым не менш галоўным цяжарам для распачынання кнігавыдавецкай справы за мяжою з’яўляецца адаптацыя да новай легальнай і эканамічнай сістэмы.

Распаўсюд кніг

Асноўнай структурнай праблемай, з якой сутыкаецца беларуская незалежная кнігавыдавецкая справа, з’яўляецца непазбежная фрагментацыя аўдыторыі, выкліканая міграцыйнымі працэсамі. У сітуацыі Беларусі фактычна кнігагандаль канцэнтраваны ў Мінску, зараз жа назіраецца сітуацыя расцярушанасці, раскіданасці выдаўцоў і чытачоў па краінах, што непазбежна негатыўна ўплывае на магчымасць дастаўкі кніг чытачам.

Апытаныя выдаўцы адзначаюць своеасаблівую асіметрыю: дастаўляць кнігі з Беларусі па-за межы краіны значна прасцей, чым з-за мяжы ў Беларусь. Нават пры паступовай лібералізацыі паштовых абмежаванняў (з-за санкцый перасылка ў Беларусь некаторы час была істотна абмежаваная) дастаўка кніг

у Беларусь з-за мяжы з'яўляецца пакуль невырашальнай праблемай, паколькі негатыўна ўплывае фактар страху: чытачы баяцца замаўляць кнігі з незалежных выдавецтваў, паколькі замежныя паштовыя адпраўленні кантралююцца дзяржаўнымі структурамі, і нават баяцца індывідуальна перавозіць беларускамоўныя кнігі цераз мяжу, каб не прыцягваць да сябе дадатковай увагі.

У такой сітуацыі незалежныя выдавецтвы, якія дзейнічаюць за мяжою, змушаныя арыентавацца выключна на беларускую дыяспару як адзіную даступную спажывецкую нішу. Праблема яе раскіданасці вырашаецца пераважна праз электронныя маркеты і паштовую дастаўку.

Ёсць сфармаваны запыт на стварэнне агульнага электроннага маркета: *“Чаго нам цяпер не хапае – у польскіх умовах Allegro, у сусветных – Amazon, файна было б, каб нешта такое стварыць для беларускай кнігі. Будзе гэта зручна і для тых, хто хоча замовіць кнігі, і для тых, хто гэтыя кнігі прадае. Калі нешта такое ўзнікне, то гэта значна спросціць рэалізацыю беларускіх кніг у замежжы. Зручнасць была б і з меншымі абаненцкімі коштамі”*.

Яшчэ адным практычным крокам, які б аблегчыў распаўсюд кніг, з'яўляецца стварэнне хабаў (лагістычных цэнтраў у кропках канцэнтрацыі беларускай дыяспары). Гэта ініцыятыва ўжо абмяркоўваецца як вынік аб'яднання выдавецкіх высілкаў, але пакуль яшчэ не была рэалізаваная.

Таксама абмяркоўваецца канцэпцыя паралельнага выдання кніг: калі кнігі палітычна нейтральныя і каштоўныя для беларускага чытача, то існуе варыянт наладжваць паралельнае выданне кніг у Беларусі.

Змены чытацкай аўдыторыі

Як ужо адзначалася, адбываецца фрагментацыя чытацкай аўдыторыі, пры гэтым большая частка аўдыторыі па-ранейшаму застаецца ў Беларусі, эміграцыйная аўдыторыя канцэнтруецца пераважна ў Польшчы і Літве.

Выдаўцы адзначаюць цікавую тэндэнцыю, што ў новай хвалі эміграцыі павялічваецца зацікаўленасць у беларускамоўных кнігах:

“Эміграцыя падтурхоўвае да пошуку адказаў, прыкметаў уласнай ідэнтычнасці. Беларусам, якія выйшлі з-над гнёту, што ўсе гавораць па-руску, задаюць пытанні: адкуль вы? І гэта людзей падтурхоўвае да пошуку: а што ў нас у Беларусі? якая ў нас паэзія ў Беларусі, якая песня, якія сімвалы? Яны хочуць сваёй ідэнтычнасці”.

Але пры гэтым фармуюцца і структурныя асаблівасці эміграцыйнага попыту: узрастае запатрабаванасць «лёгкага фармату» (мастацкія кніжкі «аднаразовага карыстання», дзіцячая літаратура), разам з тым занепадае

зацікаўленасць у кнігах «цяжкага фармату» (накіраваных на захоўванне і працяглае карыстанне – у першую чаргу гаворка ідзе пра навуковыя, энцыклапедычныя выданні).

Электронныя кнігі і аўдыяфарматы

Здавалася б, што пашырэнне электронных кніг можа стаць хуткім і эфектыўным вырашэннем акрэсленых праблем: раскіданасці чытачоў па краінах і гарадах, складанасці дастаўкі кніг з-за мяжы ў Беларусь, цяжкасці фармавання персанальных бібліятэк у міграцыйных умовах. Разам з тым практычна ўсе выдаўцы адзначаюць феномен недастатковай запатрабаванасці электронных кніг у беларускага чытача, тлумачэнні могуць быць рознымі: *«беларускае грамадства – гэта кансерватыўнае грамадства, яно прывыкла да матэрыяльных рэчаў, і сам па сабе тэкст не лічыцца каштоўнасцю, як гэта сталася на Захадзе»* ці тым, што *«папяровая кніга выклікае настальгію ў людзей у эміграцыі, якія пакінулі дома вялікія кнігазборы»*.

Але факт застаецца, што пры ўсіх спробах распаўсюду электронных кніг іх продажы застаюцца досыць нізкімі.

Разам з тым адзначаецца бум аўдыякніг (*“у дні прэм’ер – некалькі соцень з розных адрасоў, некалькі тысяч за месяц могуць праслухаць адну кнігу, ёсць запатрабаванасць”*), але з іх пашырэннем паўстае праблема манетызацыі. У існуючай мадэлі аўдыякнігі выкарыстоўваюць працу, праведзеную да падрыхтоўкі кніжных выданняў, гэта не зусім самастойны фармат. І разам з тым аўдыякнігі адбіраюць частку аўдыторыі папяровых выданняў, што вядзе да крытычнай сітуацыі з самаакупляльнасцю выданняў.

У такіх умовах выдаўцамі фармуецца запыт на вонкавую інстытуцыйную падтрымку з шырокім прапагандаваннем і прамоцыйй выкарыстання электронных кніг.

Літаратурная крытыка

Большасць выдаўцоў досыць крытычна ставіцца да выкарыстання інстытута літаратурнай крытыкі, адзначаецца, што СМІ больш арыентаваныя на павялічэнне аўдыторыі, і ў такой прагматычнай мадэлі беларуская культура/літаратура выглядае нерэлевантнай тэмай, паколькі мае слабы патэнцыял для прыцягнення ўвагі. Кантэкст беларускіх СМІ супрацьпастаўляецца заходнееўрапейскаму, дзе ў вядучых выданнях прысутнічаюць літаратурныя калонкі. Але разам з тым нейкіх вялікіх надзей на працу СМІ не ўскладаецца, прысутнічае выразны скепсіс датычна патэнцыйных магчымасцей пашырэння чытацкай аўдыторыі дзякуючы выкарыстанню традыцыйнай літаратурнай крытыкі.

Больш увагі звяртаецца на магчымасці «новых фарматаў» – праца з блогерамі, водгукі селебрыці: *“Рэцэнзій – гэта файна, але навінны быць і больш жывыя формы, такія як праца з блогерамі, для моладзі яны аўтарытэты. Было б добра перайсці да буктрэйлерства, каб здымаліся кароткія прамацыйныя ролікі, вельмі важным быў бы голас усялякіх селебрыці, каб яны расказвалі ў сваіх блогах, у сваіх чатах, што яны прачыталі нейкую кнігу”*.

Літаратурныя прэміі

Апытаныя выдаўцы досыць крытычна выказваюцца пра ўздзеянне інстытута літаратурных прэміяў на беларускую кнігавыдавецкую справу. Пастаянна падкрэсліваецца малы ўплыў на аўдыторыю, паколькі адсутнічае цеснае ўзаемадзеянне са СМІ, няма жорсткай маркетынгавай стратэгіі літаратурных прэміяў. *“Звычайна нічога гэтага ў нас няма, і як вынік нашы прэміі вельмі слаба працавалі на продажы пераможцаў. Я не бачу ніякага заўважнага руху ніводнага разу. Успыхаў інтарэс, але гэта было вельмі слаба. У гэтым плане нашы прэміі не працуюць”*. Падкрэсліваецца патрэба больш шырокіх прамацыйных кампаніяў.

Можа падацца парадаксальным, але гучала і сцверджанне, што больш на рэкламу працуюць дзеянні рэжыму, калі некаторыя кнігі прызнаюцца экстрэмісцкімі і гэта шырока асвятляецца ў СМІ (згадваецца кейс «Сабак Еўропы» А. Бахарэвіча).

Фестывалі і кірмашы

Усе выдаўцы падкрэсліваюць запатрабаванасць і эфектыўнасць выкарыстання дадзенага фармату: рэгіянальныя кірмашы даюць магчымасць сустрэцца выдаўцам і чытачам, дапамагаюць у наладжванні кантактаў (*“гэта рэдкая магчымасць, каб выдаўцы, чытачы і кнігі сустрэліся разам”*).

Разам з тым усе выдаўцы падкрэсліваюць важнасць такога фармату, як міжнародныя кірмашы, паколькі гэта дае выдатныя магчымасці для рэпрэзентацыі беларускай літаратуры і краіны агулам, але для ўдзелу ў падобнага кшталту мерапрыемствах патрабуюцца вялікія арганізацыйна-фінансавыя высілкі, якія не пад сілу асобным выдавецтвам.

Рэкамендацыі

Лабіраванне. Сярод выдаўцоў найбольш адчуваецца патрэба ў лабіраванні, спрыянні ў тых пытаннях, якія цяжка вырашаць нават кумулятыўнымі высілкамі: найперш арганізацыя беларускіх стэндаў на міжнародных кніжных фестывалях, а таксама спрыянне ў набыцці аўтарскіх правоў на пераклады.

Дапамога «аб'яднаным кнігавыдаўцам» у складаных задачах («штуршкі»): напрыклад, магчымая стартавая дапамога па стварэнні агульнага электроннага маркета, які надалей можа перайсці на самаакупляльнасць і прыбытковасць.

Захаванне крытычных сегментаў: кнігавыдавецтва ў Беларусі (магчыма, праз наладжванне паралельнага выдання кніг), выпуск кніг «цяжкага фармату» (у першую чаргу навуковыя выданні, якія не з'яўляюцца камерцыйна прывабнымі). У звычайных умовах крытычныя сегменты карыстаюцца дзяржаўнай падтрымкай, ва ўмовах, калі беларуская кнігавыдавецкая справа арыентуецца на мадэль самаакупляльнасці, многія сегменты вырачаныя на адміранне.

Дадатак 1. Гайд для якаснага інтэрв'ю

Блок 1. Уводны

Як бы ацанілі развіццё сваёй справы за апошнія некалькі год, краіна ды і ўвесь рэгіён перажываюць цяпер вельмі бурлівыя часы, наколькі гэта паўплывала на вашы магчымасці і перспектывы? Ці атрымліваецца ў вас захоўваць кнігавыдавецкія тэмпы, якія папярэднічалі 2020 году?

Блок 2. Умовы

Наколькі цяпер змяніліся магчымасці ў Беларусі для кнігавыдавецкай справы? Вышчканне незалежных выдацоў адбываецца таму, што ўлады ўвялі новую, больш жорсткую рэгламентацыю, ці проста пераслед адбываецца па-за прававым полем?

Ці лёгка кнігавыдаўцам перабрацца ў іншую краіну? Наколькі прававы і бізнэс-клімаат суседніх краін спрыяе такому перамяшчэнню? Умовы якой краіны вы назвалі б найбольш спрыяльнымі?

Адзін з самых сур'ёзных выклікаў апошняга часу – гэта знаходжанне кнігавыдаўцоў і чытачоў у розных краінах, што адразу высоўвае на першы план праблему дастаўкі кніг, асабліва гэта востра стаіць для Беларусі. Ці ёсць, на вашу думку, нейкія шляхі для вырашэння гэтай праблемы?

Блок 3. Аўдыторыя

Наколькі цяпер змянілася структура чытачоў беларускай кнігі? Ці можаце вы ацаніць, хто цяпер набывае і чытае кнігі? Наколькі моладзь цяпер звернутая да кніг, ці новае пакаленне ўжо цалкам страчанае для інтэрнэт-прасторы? Ці можна што-небудзь сказаць пра сацыяльную структуру чытачоў, хто яны, апроч гарадской інтэлігенцыі?

Людзі, якія патрапілі ў эміграцыю, шукаюць большага збліжэння з роднай культурай, ці набываюць і чытаюць яны беларускія кнігі?

Шмат кажуць пра тое, што палітычныя падзеі далі штуршок нацыянальнаму абуджэнню беларусаў. А калі ацаніць практычна, то ці адбылося пашырэнне колькасці чытачоў беларускамоўных кніг? Наколькі змянілася стаўленне да беларускай мовы ў практычным вымярэнні?

Блок 4. Фарматы

Адна з самых моцных тэндэнцый апошняга часу ў свеце – пашырэнне электронных кніг. Наколькі беларускія чытачы гатовыя прыняць такі фармат? Ці можа электронная кніга стаць заменай папяровай ва ўмовах “раскіданасці” чытацкай аўдыторыі па розных краінах? Што неабходна для пашырэння анлайн-гандлю?

Наколькі прывабным для аўдыторыі цяпер з'яўляецца фармат падкастаў, ці знайшоў ён сваіх слухачоў?

Блок 5. Інфраструктура

Наколькі здолела прыстасавацца да новай культурна-палітычнай сітуацыі (асабліва з улікам рэпрэсій супраць медыя) літаратурная крытыка? Ці атрымліваюць цяпер новыя выданні належную падтрымку?

Наколькі запатрабаваным з'яўляецца інстытут літаратурных прэмій? Ці спрыяе ён развіццю кнігавыдавецкай справы, ці прыцягвае дадатковую ўвагу чытачоў?

Літаратурныя фестывалі перажылі ў апошні час значную эвалюцыю, пашыраюцца міжнародныя “вандроўныя” фестывалі ці нават “анлайн-марафоны”.

Калі раней такія імпрэзы былі добрай нагодай для выдаўцоў увайсці ў кантакт з чытачамі, то ці могуць новыя вандруўныя і дыстанцыйныя фарматы запоўніць гэту нішу? Ці, можа, ёсць нейкія магчымасці для развіцця, якія застаюцца яшчэ нерэалізаванымі?